

KLASSEPOSITIE, CONSERVATISME EN PROGRESSIVITEIT

Theoretische problemen rond empirische samenhangen

Dick Houtman

1. INLEIDING

De vraag naar het belang van de klassepositie voor de verklaring van politieke opvattingen is recent weer volop in de belangstelling komen te staan. Enerzijds wordt onder polemische titels als *The Death of Class* de stelling geponcerd dat dit belang de afgelopen decennia sterk is afgenomen of zelfs volledig verdwenen (Clark en Lipset, 1991; Clark e.a., 1993; Pakulski, 1993; Pakulski en Waters, 1996a; 1996b; 1996c). Anderzijds wordt deze stellingname onder al even veelzeggende titels als *The Promising Future of Class Analysis* verworpen door (vooral) onderzoekers rond Erik Wright (Wisconsin) en John Goldthorpe (Oxford) (Marshall, 1991; Goldthorpe en Marshall, 1992; Hout e.a., 1993; Manza e.a., 1995; Manza en Brooks, 1996; Wright, 1996).

Ik hoop in deze bijdrage duidelijk te maken dat de discussie tussen beide kampen in twee opzichten theoretisch onbevredigend is. Het eerste probleem is de neiging om de genoemde vraag in termen van 'alles of niets' te stellen. De hierbij gemaakte veronderstelling dat alle politieke opvattingen 'aspecten van hetzelfde zijn' en dus herleid kunnen worden tot één enkele 'links-rechts' of 'progressief-conservatief' dimensie blijkt echter problematisch, net als het idee dat ze allemaal kunnen worden verklaard uit de klassepositie. Dit laatste idee vloeit mede voort uit een tweede probleem: de sterke neiging tot reïficatie van het klassebegrip in de hedendaagse sociologie. *Beschrijvingen* van politieke verschillen tussen 'heroepsgroepen' of 'klassen' worden hierdoor ten onrechte voorgesteld als *causale verklaringen* van politieke opvattingen uit verschillen naar klassepositie.

Om het belang van de twee genoemde theoretische problemen te demonstreren, rapporteer ik in deze bijdrage geen analyse van door mijzelf verzamelde gegevens, maar steun ik op bevindingen uit eerder door anderen verricht onderzoek (vooral, maar niet

uitsluitend, in Nederland en de Verenigde Staten). Ik begin in paragraaf 2 met de vraag naar de dimensionaliteit van politieke opvattingen en bezie vervolgens het belang van de klassepositie voor hun verklaring. In de paragrafen 3 en 4 vervolg ik dan met een kritische bespreking van twee specifieke theorieën: Melvin Kohn's theorie over het conformisme en autoritarisme van de arbeidersklasse en de 'theorie van de nieuwe klasse' over de progressieve politieke opvattingen van hoog opgeleide professionals in het algemeen en sociaal-culturele specialisten in het bijzonder. In paragraaf 5 neem ik vervolgens wat meer afstand van de gecorrigeerde onderzoeksbevindingen door de vraag naar de intellectuele herkomst van de twee geconstateerde theoretische problemen aan te snijden. Ik besluit in paragraaf 6 met enkele mogelijkheden voor vervolgonderzoek dat ze kan helpen oplossen.

2. KLASSEPOSITIE EN POLITIEKE OPVATTINGEN: ONDERZOEKSBEVINDINGEN

2.1 Inleiding

Lipset's artikel *Working Class Authoritarianism* (1960) biedt een geschikt vertrekpunt voor de bespreking van de relatie tussen klassepositie en politieke opvattingen. De eerste stelling die hij in dit artikel poneert, luidt dat een onderscheid moet worden gemaakt tussen twee verschillende typen politieke opvattingen: 'economisch' en 'cultureel' conservatisme-progressiviteit. Lipset's tweede stelling luidt dat de arbeidersklasse in economisch opzicht progressiever en in cultureel opzicht juist conservatiever is dan de middenklasse. In de paragrafen 2.2 en 2.3 bezie ik in hoeverre beide stellingen zijn bevestigd door sindsdien verricht empirisch onderzoek. Op grond van de bevindingen plaats ik tenslotte in paragraaf 2.4 enkele kritische kanttekeningen bij het onderzoek naar de relatie tussen klassepositie en politieke voorkeur.

2.2 'Economisch' en 'cultureel' conservatisme-progressiviteit

Lipset's eerste stelling betreft de noodzaak om een onderscheid te maken tussen 'economisch' conservatisme of progressiviteit (de mate waarin men voorstander is van een inperking door de overheid van de uit de vrije marktwerking voortvloeiende inkomensverdeling) en 'cultureel' conservatisme of progressiviteit (de mate waarin men meent dat afwijkingen van de door de traditie overgeleverde waarden en normen moeten worden aanvaard of bestraft). In de economische sfeer gelden degenen die geporteed zijn voor economische herverdeling door de overheid als 'progressief' en degenen die opteren voor een verdeling op grond van de vrije marktwerking als 'conservatief'. In de culturele sfeer wordt het 'progressieve' standpunt ingenomen door degenen die menen dat individuen de vrijheid behoren te hebben om het leven naar eigen voorkeur in te richten en het 'conservatieve' standpunt door degenen die menen dat afwijkingen van traditionele waarden en normen streng moeten worden bestraft.

Sinds de jaren zestig is in een aanzienlijk aantal Amerikaanse, Vlaamse en Nederlandse studies aangetoond dat beide typen conservatisme/progressiviteit inderdaad volledig onafhankelijk van elkaar zijn (bijv. Mitchell, 1966; Kelly en Chambliss, 1966; O'Kane, 1970; Felling en Peters, 1984; Fleishman, 1988; De Witte, 1990;

Middendorp, 1991; Scheepers e.a., 1992; Olson en Carroll, 1992; Molnár e.a., 1994; Houtman, 1995). Weten wij bijvoorbeeld wat iemands houding tegenover inkomensnivellering ('economisch' conservatisme/progressiviteit) is, dan kunnen wij hieruit derhalve niet voorspellen hoe hij of zij zal oordelen over bijvoorbeeld de aanvaardbaarheid van homoseksualiteit of de waarde van de traditionele arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen ('cultureel' conservatisme/progressiviteit).

2.3 Klassepositie, cultureel conservatisme en economisch conservatisme

Lipset's tweede stelling luidt dat de arbeidersklasse wordt gekenmerkt door een combinatie van economische progressiviteit en cultureel conservatisme. Onderzoeksvindingen maken duidelijk dat zelfs vandaag de dag in alle westerse landen arbeiders meer geneigd zijn om economisch progressieve politieke partijen te ondersteunen dan leden van de andere klassen (voor een overzicht van de omvangrijke onderzoeksliteratuur op dit terrein zij verwezen naar recent werk van Nieuwbeerta (1995; 1996)). Omdat de zwakke inkomenspositie van de leden van de arbeidersklasse een aanzienlijk deel van hun economische progressiviteit verklaart (bijv. Wright 1985: 259-278; De Witte 1990: 207-209; Steijn en De Witte 1992; Houtman, 1995), kan veilig worden geconcludeerd dat Lipset's stelling betreffende de economisch progressiviteit van de arbeidersklasse door sindsdien verricht onderzoek is bevestigd. Deze onderzoeksvindingen zijn geenszins verbazingwekkend, omdat de economisch zwakkeren bij uitstek belang hebben bij een op economische herverdeling gerichte overheid: "Zij die een zwakke positie op de arbeids- en de consumptiemarkt innemen, zijn het meest afhankelijk van collectieve door de politiek vastgestelde herverdelingsmechanismen en zij die grotere kansen op werkloosheid en armoede hebben, zijn in de sterkste mate aangewezen op een vangnet dat bescherming biedt tegen de onzekerheden die het verrichten van betaalde arbeid met zich meebrengt" (Svallfors, 1991: 619) (1).

Onderzoek naar de vraag in hoeverre de arbeidersklasse tevens wordt gekenmerkt door cultureel conservatisme heeft echter een geheel ander beeld opgeleverd: niet zozeer de armen, als wel de laag opgeleiden worden gekenmerkt door cultureel conservatieve politieke opvattingen. Dit blijkt uit onderzoek naar tolerantie tegenover non-conformisme (bijv. Stouffer, 1955; Nunn e.a., 1978; Grabb, 1979; 1980; Bobo en Licari, 1989), onderzoek naar autoritarisme (bijv. Dekker en Ester, 1987; Molnár e.a., 1994; Eisinga en Scheepers, 1989) en uit onderzoek waarin wordt aangetoond dat het opleidingsniveau niet alleen een belangrijke voorspeller is van racistische vooroordelen (bijv. Eisinga en Scheepers, 1989; Case e.a., 1989; Pedersen, 1996), maar ook van andere indicatoren voor cultureel conservatisme (Woodrum, 1988a; 1988b; Eisinga en Scheepers, 1989; Davis en Robinson, 1996). Het doorslaggevende belang van het opleidingsniveau *sec* (dus los van daarmee samenhangende zaken als klassepositie, inkomen of werkomstandigheden), wordt onderstreept door de resultaten van studies naar het cultureel conservatisme van (nog niet werkende) scholieren en studenten. Ook hieruit blijkt namelijk dat een laag opleidingsniveau gepaard gaat met cultureel conservatisme (bijv. Feldman en Newcomb, 1973: 71-105; Schulz en Weiss, 1993; De Jong, 1984; De Jong en Van Batenburg, 1986; vgl. Houtman 1996). Lipset's 'autoritarisme van de arbeidersklasse' is derhalve geen 'autoritarisme van de armen', maar een 'autoritarisme van de laag opgeleiden'.

Omdat de hoog opgeleiden in plaats van de rijken of de armen het belang van individuele vrijheid in de culturele sfeer het sterkst benadrukken, heb ik elders uiteengezet dat dit ons noodzaakt om het opleidingsniveau te beschouwen als een indicator voor een 'culturele' in plaats van een 'economische' of 'klasse-positie' (Houtman, 1994; 1995; 1996; 1997; vgl. Bourdieu, 1973; 1984; Kalmijn, 1994). Hierbij wordt derhalve geen gemeenschappelijke theoretische status toegekend aan opleidingsniveau en inkomen, door deze te beschouwen als 'twee aspecten van hetzelfde' (bijv. 'klasse' of 'sociale stratificatie'), maar veeleer aan opleidingsniveau en religieuze orthodoxie. Ook religieuze orthodoxie gaat immers gepaard met cultureel conservatisme (bijv. Woodrum, 1988a; 1988b; Eisinga e.a., 1992a; Olson en Carroll, 1992; Davis en Robinson, 1996; Houtman, 1997), terwijl van een samenhang met economische progressiviteit geen sprake is (Olson en Carroll, 1992; Davis en Robinson, 1996).

De samenhang tussen religieuze orthodoxie en cultureel conservatisme komt voort uit het gemeenschappelijke geloof in het bestaan van transcendente morele autoriteiten en de reïficatie van de sociale werkelijkheid die hiermee gepaard gaat (Eisinga e.a., 1992b). Gabennesch (1972) wijst er in navolging van Berger en Luckmann's theorie over reïficatie (1966) op dat deze logica evenzeer van toepassing is op de samenhang tussen opleidingsniveau en cultureel conservatisme. Bezien vanuit het verabsoluteerde morele standpunt dat kenmerkend is voor religieuze orthodoxie en cultureel conservatisme, en waartoe een laag opleidingsniveau aanleiding blijkt te geven, zijn levensstijlen die verschillen van de eigen niet slechts 'anders', maar 'deviant' of zelfs 'moreel verwerpelijk': strijdig met verabsoluteerde 'meta-sociale' normen (vgl. Woodrum, 1988a; 1988b).

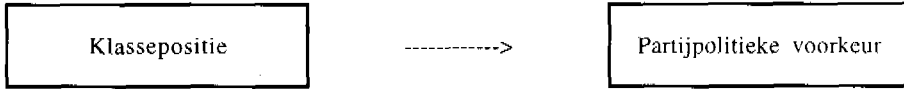
De twee typen politieke opvattingen komen derhalve via twee verschillende mechanismen tot stand. Economische progressiviteit wordt verklaard uit het feit dat men belang heeft bij een afdemping van de vrije marktwerking door de overheid, wat te herleiden is tot de zwakke *economische positie* die men inneemt (m.n. laag inkomen). Cultureel conservatisme wordt verklaard door de neiging tot reïficatie van de sociale orde, die gepaard gaat met een beperkte *culturele positie* (m.n. laag opleidingsniveau). Dit heeft twee implicaties voor onderzoek naar de relatie tussen de klassepositie en de partijpolitieke voorkeur ('class voting'), dat een belangrijke rol speelt binnen het huidige *Death of Class Debate* (bijv. Clark e.a., 1993; Manza e.a., 1995; Nicuwebeerta, 1995; 1996).

2.4 Klassepositie en partijpolitieke voorkeur

Oudere studies naar 'class voting' worden in recentere wel bekritiseerd op methodologische gronden. Hierbij wordt met name gewezen op het probleem dat de 'absolute' (Alford-indices) in plaats van de 'relatieve' mate van 'class voting' wordt vastgesteld (log-odds-ratios) en dat betrekkelijk grove klasse-dichotomieën (hand-versus hoofdarbeid) worden gehanteerd. Tegelijkertijd blijken meer geavanceerde loglineaire analysetechnieken en meer gedetailleerde klassenindelingen echter geen substantieel andere onderzoeksbevindingen op te leveren (bijv. Nicuwebeerta, 1995; 1996). Problematischer dan deze methodologische kwesties lijkt mij daarom een

theoretisch probleem, dat in gelijke mate de oudere en de recentere studies op dit terrein kenmerkt: de conceptualisering van 'class voting' zelf.

Figuur 1: Traditionele conceptualisering van 'class voting'.

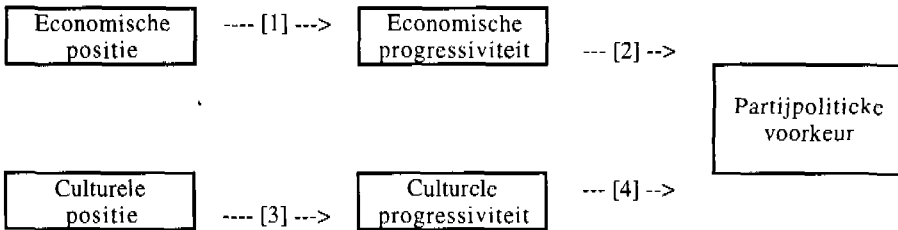
In de gebruikelijke conceptualisering van 'class voting' (figuur 1) wordt verondersteld dat het niet uitmaakt *waarom* iemand al dan niet op een 'linkse' partij stemt. Clark (1996) merkt echter terecht op dat het nogal problematisch is om bijvoorbeeld van 'class voting' te spreken in het geval van Italiaanse arbeiders, die op de Communisten stemmen omdat zij net als deze partij voorstander zijn van hergebruik van huishoudelijk afval. De hypothese dat arbeiders vaker dan anderen op economisch progressieve partijen zullen stemmen, vloeit immers voort uit de veronderstelling dat "de lagere inkomensgroepen de linkse partijen zullen ondersteunen om daar economisch beter van te worden, terwijl de hogere inkomensgroepen zich juist tegen deze partijen zullen keren om aldus hun bevoorrechte economische positie te kunnen handhaven" (Lipset c.a., 1954: 1136).⁽²⁾ Het is daarom theoretisch pas zinvol om van 'class voting' te spreken, wanneer de arbeidersklasse niet slechts economisch progressieve politieke partijen steunt, maar dit bovendien doet om aldus economische hervreiding te kunnen realiseren. Dit betekent dat ten onrechte voorbij wordt gegaan aan het gegeven dat achter iemands 'partijpolitieke voorkeur' niet slechts verschillen naar economische progressiviteit schuilgaan, maar tevens verschillen naar hiervan onafhankelijke culturele progressiviteit (bijv. Felling en Peters, 1984; Houtman, 1994: 233)

Een tweede theoretische tekortkoming schuilt in de tweedimensionaliteit van de *onafhankelijke* variabele. In op de logica van figuur 1 gebaseerde bivariate statistische analyses incorporeert het meetinstrument voor de klassepositie immers onvermijdelijk verschillen naar zowel inkomen (of ruimer: economische positie) als opleidingsniveau (of ruimer: culturele positie) (Houtman, 1995: 433-435). Omdat daarnaast zoals gezegd politieke voorkeuren behalve economisch conservatisme-progressiviteit ook cultureel conservatisme-progressiviteit weerspiegelen, blijft hierdoor onduidelijk in welke mate een gevonden samenhang tussen 'klasse' en 'partijpolitieke voorkeur' in feite een relatie weerspiegelt tussen i) economische positie en economisch conservatisme-progressiviteit en ii) culturele positie en cultureel conservatisme-progressiviteit.

Omdat de twee genoemde problemen voortvloeien uit de tweedimensionaliteit van de onafhankelijke ('klassepositie') en de afhankelijke variabele ('partijpolitieke voorkeur'), moet hieraan in empirisch onderzoek recht worden gedaan. 'Class voting' moet derhalve theoretisch worden geconceptualiseerd als 'economic voting', dat wil zeggen als *stemmen op een economisch progressieve (conservatieve) politieke partij op grond van economisch progressieve (conservatieve) politieke opvattingen, die voortkomen uit een ongunstige (gunstige) economische positie*. 'Class voting' kan aldus empirisch worden vastgesteld als het produkt van pad [1] en pad [2] in figuur 2. Het produkt van pad [3] en pad [4] kan op dezelfde manier uiteraard worden geconceptualiseerd als

'cultural voting'. (3) Een dergelijke theoretische aanscherping lijkt mij noodzakelijk om de mate van 'class voting' geldiger te kunnen meten. Uiteraard staat dan nog te bezien of aldus - anders dan door de genoemde methodologische vernieuwingen - wel inhoudelijk andere bevindingen worden geboekt.

Figuur 2. Herconceptualisering van 'class voting'.

3. DE VERKLARING VAN CULTUREEL CONSERVATISME NADER BEZIEN: DE WERKSITUATIE

3.1 Melvin Kohn: klasse en conformisme

In tegenstelling tot de eerder genoemde onderzoeksbevindingen meent de Amerikaanse socioloog Melvin Kohn dat cultureel conservatisme wel degelijk wordt verklaard door de klassepositie. Hij verricht sinds de jaren zestig onderzoek naar de achtergronden van de waarden die werknemers hanteren bij de opvoeding van hun kinderen en van 'autoritair conservatisme' (Kohn, 1977; Kohn en Schooler, 1983; Kohn en Slomczynski, 1990). Kohn beschouwt beide oriëntaties overigens als 'persoonlijkheidskenmerken' of aspecten van het 'psychologisch functioneren' en suggereert daarmee dat ze kunnen en moeten worden onderscheiden van 'cultureel conservatisme'. Uit onderzoek van Middendorp blijkt echter dat autoritaire opvoedingswaarden en autoritarisme in een tweede-orde factoranalyse de hoogst ladende meetinstrumenten zijn op een meer algemene factor, die cultureel conservatisme versus progressiviteit weergeeft (1991: 111). Voor aanvullende argumenten waarom 'autoritarisme' beter kan worden beschouwd als centraal onderdeel van een cultureel conservatieve ideologie dan als een 'persoonlijkheidskenmerk' zij verwezen naar Houtman (1994: 43-47).

Kohn beweert dat de arbeidersklasse meer dan de middenklasse de opvoedingswaarde 'conformisme' (een nadruk op gehoorzaamheid) benadrukt en de middenklasse juist 'zelfbepaling' (opgevat als de tegenpool van 'conformisme': een nadruk op het zelf leren denken en oordelen van kinderen) en dat de arbeidersklasse tevens meer dan de middenklasse wordt gekenmerkt door 'autoritair conservatisme'. 'Klasse' werd hierbij door Kohn in eerste instantie opgevat als een lineaire combinatie van combinatie van 'beroepspositie' en opleidingsniveau (Kohn, 1977) en later als een lineaire combinatie van opleidingsniveau, beroepsprestige en inkomen (Kohn en Schooler, 1983; Kohn en Slomczynski, 1990). Dat hij in de twee latere studies niet langer spreekt van 'klasse', maar van 'sociale stratificatie', is in dit verband van ondergeschikt belang. Belangrijk zijn in het kader van onderhavige discussie uitsluitend de analyses waarin Kohn de

genoemde indicatoren niet samenvoegt tot 'klasse' of 'sociale stratificatie', maar ze als afzonderlijke onafhankelijke variabelen in de analyse betreft om de opvoedingswaarden en het autoritair conservatisme van Amerikaanse werknemers te verklaren (zie tabel 1).

Tabel 1: Conformisme/zelfbepaling als opvoedingswaarde en autoritair conservatisme verklaard uit 'stratificatievariabelen' en 'occupational self direction' (bétas; werkende Amerikaanse mannen, geïnterviewd in 1974)

	Conformisme/zelfbepaling		Autoritair conservatisme	
Opleidingsniveau	0.55*	0.47*	-0.54*	-0.37*
Beroepsprestige	0.09*	-0.04	-0.08	0.06
Inkomen	0.07	0.04	-0.07*	-0.01
Complexiteit		0.19*		-0.23*
Toezicht		-0.11*		0.04
Routinisering		0.04		-0.02

* $p < 0.05$

Bron: Kohn en Slomczynski (1990: 100/101, 140)

Van de drie indicatoren voor 'sociale stratificatie' blijkt het opleidingsniveau verreweg het belangrijkste: een lage opleiding leidt tot een nadruk op 'conformisme' als opvoedingswaarde en tot autoritair conservatieve opvattingen. De effecten van beroepsprestige en inkomen zijn verwaarloosbaar. Wat deze drie variabelen betreft is de conclusie dus duidelijk: feitelijk zijn slechts verschillen naar opleidingsniveau van belang, wat overeenstemt met de in het voorgaande genoemde onderzoeksresultaten.

Tabel 2: Totale en indirecte effecten van opleidingsniveau en beroepspositie* op conformisme/zelfbepaling als opvoedingswaarde en autoritair conservatisme (werkende Amerikaanse mannen, geïnterviewd in 1974)

	Conformisme/zelfbepaling		Autoritair conservatisme	
	Totaal effect	Indirect effect**	Totaal effect	Indirect effect**
Opleidingsniveau	0.63	0.16 (26%)	-0.50	-0.14 (28%)
Beroepspositie*	0.20	0.21 (100%)	-0.14	-0.19 (100%)

* Lineaire combinatie van beroepsprestige en inkomen

** Uitsluitend het indirecte effect via 'occupational self direction'

Bron: Kohn en Slomczynski (1990: 144)

Volgens Kohn komt de samenhang tussen 'klasse' (of 'sociale stratificatie') en cultureel conservatisme tot stand via verschillen naar vrijheid in het werk ('occupational self direction'), die hij in drie afzonderlijke concepten en meetinstrumenten uiteenlegt: de complexiteit van het werk, de mate waarin men onder toezicht staat en de routinisering van het werk. Deze drie variabelen zijn in de tweede kolom van tabel 1 als onafhankelijke variabelen toegevoegd. Hoewel dit voor zowel 'conformisme/zelfbepaling als opvoedingswaarde' als 'autoritair conservatisme' tot een verzwakking van het opleidingseffect leidt, blijft dit desondanks het sterkste effect. Het is

aanzienlijk sterker dan dat van 'complexiteit', op zijn beurt verreweg het belangrijkste aspect van 'occupational self direction'. De tweede conclusie die we op grond van tabel 1 kunnen trekken luidt dan ook dat het opleidingsniveau voor de verklaring van cultureel conservatisme niet alleen veel belangrijker is dan beroepsprestige en inkomen, maar ook veel belangrijker dan 'occupational self direction'.

In de ook aan Kohn en Slomczynski (1990) ontleende tabel 2 zijn de totale effecten van opleidingsniveau en beroepspositie (een lineaire combinatie van beroepsprestige en inkomen) op de twee genoemde indicatoren voor cultureel conservatisme weergegeven. Tevens is aangegeven in hoeverre het indirecte effecten via 'occupational self direction' betreft. De beroepspositie blijkt van veel minder belang dan het opleidingsniveau. Bovendien loopt het effect van de beroepspositie volledig via 'occupational self direction'. Het effect van het opleidingsniveau is niet alleen veel sterker, maar bovendien voor ruim 70% direct. Waar het effect van de beroepspositie dus volledig tot stand komt, doordat degenen met een 'hoge' beroepspositie veel meer vrijheid in hun werk hebben, is het effect van het opleidingsniveau voor het overgrote deel onafhankelijk van verschillen naar vrijheid in het werk (zie ook: Kohn en Schooler, 1983: 158-161, 164-170).

3.2 'Klassepositie': een beschrijvend of een verklarend concept?

Uit de onderzoeken van Kohn dient naar mijn smaak een geheel andere conclusie te worden getrokken dan hij zelf doet. Het beeld is in overeenstemming met de in paragraaf 2 behandelde studies: iemands economische positie (inkomen) levert geen bijdrage aan de verklaring van cultureel conservatisme en iemands culturele positie (opleidingsniveau) juist wel. Dat daarnaast de vrijheid in het werk nog een aanvullende rol speelt, doet hieraan niets af. Deze aanvullende invloed blijkt overigens zelfs te bestaan wanneer (naast nog andere controlevariabelen) als indicatoren voor de culturele positie niet alleen het opleidingsniveau, maar ook de opleidingsrichting (technisch versus sociaal-cultureel) en de cultuurdeelname in de analyse worden betrokken (Houtman, 1994: 170-173). De vraag die deze empirische bevindingen oproepen is of wij uit dergelijke analyses op geldige wijze kunnen concluderen dat na controle voor 'culturele variabelen' de 'klassepositie' nog een aanvullend effect heeft op cultureel conservatisme.

Deze vraag is nauwelijks (4) een empirische (over de gevonden samenhangen bestaat immers geen verschil van mening), maar vooral een theoretische. Het antwoord dat men geeft is afhankelijk van de positie die men inneemt ten aanzien van complexe theoretische en epistemologische vraagstukken. Ik zet mijn positie in deze uiteen aan de hand van twee stellingen. De eerste luidt dat theoretische begrippen niet als onproblematische 'afspiegelingen' van de werkelijkheid mogen worden beschouwd, maar onvermijdelijk theoretische constructies van de onderzoeker zijn: onderzoekers 'vinden' hun begrippenapparaat niet, zij 'maken' het (vergelijk uiteraard Weber over 'Ideaaltypen'). Mijn tweede stelling luidt dat onderzoekers hun theoretische concepten moeten munten binnen het kader van een theorie, waarin ze op een logische en systematische wijze met andere theoretische concepten in verband worden gebracht. Ik zet eerst uiteen waarom de stelling dat cultureel conservatisme kan worden 'verklaard' uit de klassepositie een verwerping van deze twee stellingen impliceert. Vervolgens zet

ik uiteen waarom naar mijn smaak de twee zojuist door mij geponeerde stellingen *niet* mogen worden verworpen, zodat dit *wel* dient te gebeuren met die van Kohn.

Om het problematische karakter van Kohn's stelling te verduidelijken, moet worden teruggekeerd naar de conceptualisering van 'klasse' binnen de theoretische traditie waaruit dit begrip afkomstig is. Ondanks de (zo vaak overdreven) onderlinge verschillen gold voor beide klassieke grondleggers van de klassenanalyse, Marx en Weber, dat 'klasse' als een economische categorie werd geconceptualiseerd: een economische positie waaruit economische levenskansen en (dus) economische belangen voortvloeien. Dit idee van klasse als een economische positie wordt ook vandaag de dag nog aanvaard door degenen die hun werk binnen de klassenanalyse situeren. Dit blijkt vooral uit het feit dat zij het als een *conditio sine qua non* voor de hedendaagse relevantie van de klassenanalyse (en voor de bruikbaarheid van nieuw ontwikkelde klassenschema's in het bijzonder) beschouwen dat klasseposities inkomensverschillen kunnen verklaren (bijv. Wright 1979; 1985; Marshall c.a., 1988; Hout e.a., 1993; vgl. Kerstholt en Luijkx, 1982; Kraaykamp c.a., 1989; Houtman, 1995). Dat de samenhang tussen klassepositie en economische progressiviteit voor een aanzienlijk deel kan worden wegverklaard wanneer wordt gecontroleerd voor inkomensverschillen wordt door hen (en mij) dan ook niet beschouwd als in strijd met de voorspellingen van de klassenanalyse, maar veelmeer als een bevestiging. Hiermee wordt uiteraard geenszins bedoeld dat verschillen tussen klassen kunnen worden gelijkgesteld aan inkomensverschillen: het is evident dat zelfs in een situatie met gelijke inkomens nog aanzienlijke verschillen naar 'economische' of klassepositie kunnen bestaan - met name voor wat betreft werkzekerheid en mobiliteitskansen (5).

Ik vraag mij af of het bij de aanvaarding van deze klassieke theoretische conceptualisering van klasse als een economische categorie wel verdedigbaar is om in onderzoek naar de relatie tussen klassepositie en politieke opvattingen de werksituatie als een geldige indicator voor de klassepositie te beschouwen. De observatie dat variabelen als vrijheid in het werk, opleidingsniveau en inkomen fors met elkaar samenhangen (zie bijv. Houtman, 1994: 147-150, 234) biedt hiervoor naar mijn smaak geen geldig argument. Ook iemands herkomstmilieu of zelfs IQ hangen immers met deze zaken samen, wat desondanks voor geen enkele socioloog een aanvaardbaar argument is om ze als geldige indicatoren voor iemands 'klassepositie' te beschouwen. Nodig is veelmeer een *theoretische* argumentatie, die aannemelijk maakt dat verschillen naar werksituatie (autonomie, complexiteit, arbeidsomstandigheden, etcetera) economische belangen genereren die *niet* te herleiden zijn tot de met de werksituatie samenhangende economische of klassepositie (inkomen, mobiliteitskansen, werkzekerheid, etc.) en aldus een *onafhankelijke* invloed op economische progressiviteit-conservatisme kunnen hebben. Ik betwijfel of een dergelijke theoretische argumentatie bestaat - ik ben hem in ieder geval nog nooit tegengekomen. Bij Lockwood (1958), naar wie Goldthorpe (1980) verwijst als rechtvaardiging voor de conceptualisering van klassen in termen van niet alleen 'marktsituatie' (economische positie), maar ook 'werksituatie', kan een dergelijke argumentatie in ieder geval niet worden aangetroffen (vgl. Houtman, 1994: 71-72).

In onderzoek naar de achtergronden van *cultureel* conservatisme is het nog problematischer om de werksituatie als een geldige indicator voor de klassepositie te beschouwen. De samenhang tussen de vrijheid in het werk en cultureel conservatisme

wordt immers op generlei wijze gemedicrd door economische belangen. Dit blijkt in de eerste plaats uit het feit dat het inkomen, zoals gezegd binnen de klassenanalyse beschouwd als nauw verwant aan de klassepositie, geen rol van betekenis speelt. Het blijkt in de tweede plaats uit het feit dat economische belangen geen enkele rol spelen in de theoretische interpretatie van de gevonden empirische samenhangen. In plaats daarvan verwijst bijvoorbeeld Kohn met instemming naar hetzelfde artikel (Gabennesch, 1972) waarnaar ikzelf in het voorgaande verwees om duidelijk te maken dat de samenhang tussen klassepositie en cultureel conservatisme niets te maken heeft met economische belangen, maar gebaseerd is op een geheel ander mechanisme (6).

Wordt desondanks beweerd dat cultureel conservatisme kan worden 'verklaard' uit de klassepositie, dan wordt daarmee het klassebegrip dus geïsoleerd uit de geschetste theoretische context, wat gepaard gaat met een reïficatie van het meetinstrument hiervoor: "Klasse is wat je meet met het meetinstrument hiervoor en alles wat met dit laatste samen blijkt te hangen kan dus worden verklaard uit de klassepositie". Aanvaarding van deze stelling gaat voorbij aan het cruciale onderscheid tussen 'beschrijven' en 'verklaren'. Beschrijvingen van empirische samenhangen tussen beroepsgroepen of klassen enerzijds en politieke opvattingen anderzijds worden aldus ten onrechte gelijkgesteld aan het verklaren van politieke opvattingen uit klasseposities. Het is deze tendens in veel onderzoek op dit terrein, die mij de belangrijkste belemmering voor het boeken van wetenschappelijke vooruitgang lijkt.

Hoe problematisch deze voorstelling van 'beschrijven' als een vorm van 'verklaren' is, blijkt uit aanwijzingen dat hierbij gevonden empirische samenhangen *ten onrechte* in een causaal schema worden geperst. Longitudinaal onderzoek van Kohn zelf maakt bijvoorbeeld duidelijk dat het te eenvoudig is om de waardering voor zelfbepaling te beschouwen als slechts een 'gevolg' van de vrijheid die men in het werk geniet. Het omgekeerde blijkt evenzeer te gelden: degenen die veel belang hechten aan zelfbepaling blijken daardoor in werk met meer vrijheid terecht te komen (Kohn en Slomczynski, 1990: 152-170). Dergelijke effecten van *zelfselectie* impliceren in de eerste plaats dat op enig moment in een 'one shot survey' vastgestelde *samenhangen* tussen vrijheid in het werk enerzijds en het belang dat men hecht aan zelfbepaling anderzijds niet zonder meer als *causale effecten* mogen worden voorgesteld. Ze onderstrepen in de tweede plaats het belang van het systematisch onderscheiden van 'economische' en 'culturele' posities. Waar dergelijke reciproke effecten in het geval van culturele posities goed voorstelbaar zijn, zijn ze dat in het geval van economische posities veel minder. Het is immers weinig aannemelijk dat degenen die geporteed zijn voor economische herverdeling door de overheid om die reden op zoek gaan naar slecht betaald werk met een onzekere arbeidsmarktpositie.

Om het voorgaande kort samen te vatten: de stelling dat cultureel conservatisme kan worden 'verklaard' uit de klassepositie kan slechts worden aanvaard als wij bereid zijn om daarvoor een hoge prijs te betalen. Wij moeten dan immers genoeg nemen met een klasseconcept dat is geïsoleerd uit zijn theoretische context (en dus geen eenduidige betekenis meer heeft), met een reïficatie van de meetinstrumenten hiervoor en met een a-theoretische conceptie van 'verklaren', die in feite niet meer is dan 'beschrijven'. Ik vind die prijs persoonlijk veel te hoog, omdat ik meen dat wij van de sociologie meer moeten verlangen dan het leveren van beschrijvingen van in de sociale werkelijkheid bestaande statistische samenhangen. Om die reden meen ik dat de twee eerder door mij

geponeerde stellingen *niet* verworpen mogen worden, wat derhalve impliceert dat dit *wel* dient te gebeuren met de stelling dat cultureel conservatisme kan worden 'verklaard' uit de klassepositie.

Aanvaarding van de twee in deze paragraaf door mij geponeerde stellingen leidt er derhalve toe dat wij in onderzoek naar de relatie tussen klassepositie en cultureel conservatisme de werksituatie niet zozeer op moeten vatten als een indicator voor een 'economische' of klassepositie, maar veeleer - net als het opleidingsniveau en in tegenstelling tot het inkomen - als een indicator voor een culturele positie. Ik zet in paragraaf 4 uiteen dat vergelijkbare theoretische argumenten kunnen worden ingebracht tegen de 'theorie van de nieuwe klasse'. Ook in dit geval lijken verschillen naar politieke opvattingen tussen beroepsgroepen te gemakkelijk te worden voorgesteld als causale effecten die voortkomen uit economische belangen. De zelfstandige rol van het opleidingsniveau en de vrijheid in het werk, die niet kan worden herleid tot economische belangen, lijkt hierbij wederom te worden miskend.

4. DE 'THEORIE VAN DE NIEUWE KLASSE'

De 'theorie van de nieuwe klasse' stelt in de eerste plaats dat hoog opgeleide professionals meer dan andere beroepsgroepen afhankelijk zijn van (een uitbreiding van de) werkgelegenheid in de overheidssector om aldus hun economische positie veilig te stellen of zelfs nog te verbeteren. In de tweede plaats wordt beweerd dat dit voor sociaal-culturele professionals nog in sterkere mate geldt dan voor anderen. Op deze wijze worden, via een aan de klassenanalyse ontleende logica, de progressieve politieke opvattingen van hoog opgeleide (vooral sociaal-culturele) professionals verklaard uit de economische belangen die voortvloeien uit hun klassepositie (bijv. Bruce-Briggs, 1979; McAdams, 1987; Kellner en Heuberger, 1992). Tegen deze theorie kunnen verschillende theoretische en empirische bezwaren worden ingebracht. Ik start met de politieke opvattingen van hoog opgeleide professionals in het algemeen en sta vervolgens stil bij de bijzondere positie van de sociaal-culturele specialisten onder hen.

Wij kunnen ons in de eerste plaats met Brint (1984) afvragen waarom de progressiviteit van hoog opgeleide professionals ons eigenlijk voor een verklaaringsprobleem zou stellen. Uit zeer veel onderzoek blijkt immers dat verschillen naar opleidingsniveau (ook onder de wat lager opgeleiden) negatief samenhangen met verschillen naar cultureel conservatisme. Dat bij uitstek de zeer hoog opgeleide professionals in cultureel opzicht progressief zijn, is dan ook geenszins verbazingwekkend. Ik wees er in paragraaf 2 reeds op dat studies onder scholieren en studenten duidelijk maken dat dit niets te maken heeft met uit de klassepositie voortvloeiende economische belangen. Een tweede probleem is dat onduidelijk blijft hoe cultureel progressieve opvattingen (bijv. een afwijzing van de doodstraf, een verwerping van de traditionele rolpatronen van mannen en vrouwen, of een ondersteuning van de vrijheid van meningsuiting) zouden kunnen bijdragen aan een vergroting van de werkgelegenheid en de mogelijkheden voor positieverbetering binnen de overheidssector.

Tegen deze bezwaren tegen de 'theorie van de nieuwe klasse' kunnen twee tegenargumenten in stelling worden gebracht. In de eerste plaats voorspelt deze theorie namelijk niet zozeer een culturele, maar veeleer een economisch progressieve politieke

signatuur van deze groepen. Zij worden immers verondersteld belang te hebben bij een uitbreiding van de rol van de (verzorgings)staat ten koste van de vrije marktwerking. In de tweede plaats gaan de zojuist tegen de 'theorie van de nieuwe klasse' ingebrachte argumenten voorbij aan het gegeven dat onder hoog opgeleide professionals nog belangrijke verschillen naar politieke opvattingen bestaan tussen sociaal-culturele specialisten enerzijds en op praktische toepassing georiënteerde technici anderzijds (bijv. Snow, 1959; Gouldner, 1979; Lamont, 1987). Ik zet uiteen waarom ik beide tegenargumenten niet overtuigend vind.

Wat betreft het onderscheid tussen beide typen politieke opvattingen stuiten wij op een verschijnsel, waarnaar bij mijn weten ten onrechte nog maar weinig systematisch onderzoek is verricht, maar dat desondanks belangrijk is voor een beproeving van deze theorie. Onder deze zeer hoog opgeleide professionals blijkt de onder de bevolking als geheel bestaande tweedimensionale structuur namelijk helemaal niet te bestaan: culturele en economische progressiviteit gaan onder deze groepen hand in hand. Dit is door Ladd en Lipset aangetoond voor Amerikaanse wetenschapsbeoefenaren (1975), door Middendorp voor Nederlandse Tweede Kamerleden (1991: 235-257) en door Olson en Carroll voor Amerikaanse religieuze elites (1992).

Deze eendimensionaliteit van de politieke opvattingen van hoog opgeleide professionals impliceert dat de vraag naar de oorzaak van hun progressiviteit niet kan worden beantwoord door te bezien of dit vooral een economische of een culturele progressiviteit is. De hamvraag lijkt daarom die naar de oorzaak van deze eendimensionaliteit. Is dit een gevolg van hun economische belangen of van hun zeer hoge opleidingsniveau en hun werksituatie, die wordt gekenmerkt door het manipuleren van symbolen en ideeën in plaats van 'dingen' (dus: 'complexiteit' als onderdeel van Kohn's 'occupational self-direction' (vgl. Macy, 1988)). Is het eerste het geval, dan is inderdaad een theorie als die van de 'nieuwe klasse' nodig, die uitlegt waarom in dit geval economische belangen niet alleen leiden tot economische, maar ook tot culturele progressiviteit. Is het tweede het geval, dan is een theorie nodig die uitlegt waarom in dit geval een zeer 'open' culturele positie niet slechts aanleiding geeft tot culturele, maar ook tot 'economische' progressiviteit. Vooralnog lijkt het laatste mij aannemelijker - niet alleen omdat ik niet goed inzie waarom voor deze groepen het economisch belang bij een groei van de collectieve sector zwaarder zou wegen dan hun economische belang om herverdeling van inkomens tegen te gaan, maar ook omdat er andere onderzoeksbevindingen zijn die in deze richting wijzen.

Ik kom daarmee bij de politieke verschillen tussen sociaal-culturele specialisten enerzijds en op praktische toepassing georiënteerde technische professionals anderzijds. Van belang is in dat verband in de eerste plaats de bevinding dat uit onderzoek onder wetenschapsbeoefenaren blijkt dat technici niet alleen conservatiever, maar ook religieuzer zijn dan sociale en culturele specialisten (Lehman en Shriver, 1968; Wuthnow, 1989). Dit laatste lijkt mij nog moeilijker te verklaren uit economische belangen dan hun conservatisme. In de tweede plaats blijken - net als in het geval van het opleidingsniveau - verschillen naar cultureel conservatisme en religiositeit niet slechts te bestaan tussen deze twee typen arbeidzame wetenschappers, maar tevens tussen studenten in beide typen vakgebieden (bijv. de overzichtsstudie van Feldman en Newcomb, 1973: 23, 167; vgl. ook: Billiet e.a., 1990: 457-458; Houtman, 1995, 1996). Dit wijst er op dat een interpretatie in termen van uit de klassepositie

voortvloeiende belangen ook in dit geval inadequaaf is. In de derde plaats, en in overeenstemming met het voorgaande, blijkt uit Amerikaans onderzoek dat ook in dit geval effecten van 'zelfselectie' bestaan: scholieren met een progressieve, onkerkelijke achtergrond kiezen verhoudingsgewijs vaker voor een sociaal-culturele dan een technische opleiding (Zelan, 1968; Thalheimer, 1965; 1973; Faia, 1974: 187-193; Hoge en Keeter, 1976; vgl. Houtman, 1996). De veronderstelling dat de politieke verschillen tussen beide binnen de 'nieuwe klasse' onderscheiden groepen pas na toetreding hiertoe zijn ontstaan onder invloed van economische belangen, is dan ook problematisch. Er lijkt veelmeer een Weberiaanse 'Wahlverwandschaft' te bestaan tussen sociaal-culturele onderwijstypen en beroepen waarin het manipuleren van ideeën en symbolen centraal staat enerzijds en culturele progressiviteit en onkerkelijkheid anderzijds (Houtman, 1997).

De aangehaalde onderzoeksbevindingen lijken mij niet de conclusie te rechtvaardigen dat de progressiviteit van hoog opgeleide (vooral sociaal-culturele) specialisten kan worden verklaard uit hun economische belangen. Ze lijken mij meer in overeenstemming met wat geldt voor de verklaring van cultureel conservatisme onder de rest van de werkende bevolking. Indien en voor zover dit laatste inderdaad het geval is, is voor de progressiviteit van hoog opgeleide (vooral sociaal-culturele) specialisten helemaal geen speciale verklaring noodzakelijk. Voor ik in paragraaf 6 enkele suggesties doe voor empirisch onderzoek dat ons theoretisch inzicht in kwesties als deze kan vergroten, wil ik eerst nog een andere vraag aansnijden. Dat is die naar de intellectuele herkomst van de in dit artikel aangeduide theoretische problemen in het sociologisch denken over de achtergronden van de politieke scheidslijnen in de moderne samenleving. Ik beperk mij daarbij uiteraard tot enkele mijns inziens relevante hoofdlijnen.

5. MODERNITEIT, INDUSTRIALISME EN CULTUREEL PLURALISME

Het voorgaande wijst er op dat de conceptualisering van het opleidingsniveau in onderzoek naar de achtergronden van cultureel conservatisme het theoretische kernprobleem vormt. Hoe komt het dat het opleidingsniveau door zoveel sociologen als vanzelfsprekend wordt beschouwd als uitsluitend een indicator voor een economische positie, net als bijvoorbeeld inkomen? Ik zet eerst uiteen dat wij hier te maken lijken te hebben met een intellectuele erfenis uit de negentiende eeuw en betoog vervolgens dat de klassieke sociologie tevens belangrijke theoretische argumenten oplevert om deze eenzijdigheid te doorbreken en aan cultuur een belangrijkere onafhankelijke plaats toe te kennen in de sociologische analyse.

In zijn *Prophecy and Progress* betoogt Kumar (1978) dat de hoofdstroom van de klassieke (en in het voetspoor daarvan ook de moderne) sociologie diepgaand is beïnvloed door het idee dat de moderne samenleving een industriële samenleving is. Dit idee staat niet alleen centraal in de klassieke sociologie van Comte en Saint-Simon (Manuel, 1965), maar heeft via hen ook Marx en Durkheim diepgaand beïnvloed (7). De sterke oriëntatie op ontwikkelingen in het sociaal-economisch leven als motor voor de culturele ontwikkeling is overgenomen in de (neo-)positivistische hoofdstroom van de moderne sociologie. Daarin staan immers de causale verbanden

centraal tussen i) technologische en economische veranderingen, ii) veranderingen in de arbeidsorganisatie en de kwaliteit van de arbeid en iii) veranderende patronen van sociale stratificatie en mobiliteit. Culturele veranderingen worden hierbij beschouwd als voortvloeiend uit deze causale keten en krijgen derhalve geen onafhankelijke verklarende rol toegekend (Berting, 1995a).

De grote aandacht voor de genoemde vraagstukken in de moderne sociologie wordt niet alleen bevestigd door de dominante posities van de arbeids- en organisatiesociologie en het sociologisch onderzoek naar sociale stratificatie en mobiliteit, maar ook door de meer concrete onderzoeksvragen en -objecten die hierbinnen de meeste aandacht krijgen. Zo bestuderen organisatiesociologen onevenredig veel vaker arbeidsorganisaties dan bijvoorbeeld religieuze organisaties of sportverenigingen en is het ook niet toevallig dat onderwijssociologen zich vooral richten op vraagstukken op het raakvlak van onderwijs en arbeidsmarkt in het algemeen en op de relatie tussen herkomstmilieu, onderwijsprestaties en sociale mobiliteit in het bijzonder (vgl. Houtman, 1996). Zonder te willen suggereren hiermee een volledig beeld van de klassieke of moderne sociologie te bieden, lijkt de stelling mij desondanks verdedigbaar dat de (neo-)positivistische hoofdstroom van de moderne sociologie een 'sociaal-economische bias' heeft geërfd van haar klassieke voorgangers. De cultuursociologie heeft hierdoor lange tijd een marginale positie ingenomen, hoewel dat op dit moment ingrijpend aan het veranderen is (Calhoun, 1995: 61-65). De sociologische preoccupatie met het idee van de moderne samenleving als industriële samenleving komt tot uiting in enkele meer concrete ideeën die van belang zijn voor onderhavige discussie, omdat ze tot belangrijke misverstanden bij de verklaring van politieke opvattingen hebben geleid.

In de eerste plaats zijn variabelen als 'klasse', 'sociale stratificatie', 'sociaal-economische status' of 'socio-economic index' de meest populaire (en gestandaardiseerde) eendimensionale indicatoren geworden voor 'de' positie die iemand in de samenleving inneemt. Het opleidingsniveau is onder invloed hiervan eenzijdig opgevat als slechts een bundel sociaal-economische kwalificaties, die iemands mogelijkheden voor sociale mobiliteit bepalen (Houtman, 1996). Duncan kan hier worden opgevoerd als kroongetuige: "Er is sprake van een temporele aaneenschakeling van de volgende gebeurtenissen: iemand kwalificeert zichzelf voor het beroepsleven door een opleiding te volgen; door middel van zijn beroepsuitoefening verwerft hij zich vervolgens een inkomen. Het beroep is daarom de interveniërende activiteit die de schakel vormt tussen opleiding en inkomen" (1961: 116-117) (8). Met deze empirisch onweerlegbare causaal-temporele sequentie rechtvaardigt Duncan zijn welbekende conceptualisering en operationalisering van iemands 'maatschappelijke positie': de 'socio-economic index', geoperationaliseerd als een lineaire combinatie van het opleidingsniveau en het inkomen van de beroepsgroep waartoe hij of zij behoort. Het opleidingsniveau verschijnt hierbij ten tonele als een indicator voor de hoeveelheid 'human capital' waarover iemand beschikt. Dat het opleidingsniveau daarnaast een indicator voor iemands 'cultural capital' is - om de terminologie van Bourdieu (1984) te gebruiken - verdwijnt hiermee buiten beeld. Inkomen, beroep en opleidingsniveau worden aldus eenzijdig opgevat als 'drie aspecten van hetzelfde': ze hebben met elkaar gemeen dat ze iemands (economische) positie in de samenleving indiceren.

In de tweede plaats wordt verondersteld dat iemands aldus opgevatte (economische) positie zijn of haar politieke opvattingen bepaalt, waarbij wordt verondersteld dat er in de moderne samenleving slechts één politieke scheidslijn bestaat: die tussen 'links' en 'rechts' of 'progressief' en 'conservatief'. Hoe problematisch deze met het invloedrijke beeld van de 'moderne samenleving als industriële samenleving' gepaard gaande theoretische conventies zijn, kan tevens worden geïllustreerd aan de hand van een theorie die niet tot de klassenanalyse wordt gerekend, maar (mijns inziens volledig ten onrechte) meestal juist wordt beschouwd als een theorie die cultuur wel serieus neemt: Inglehart's theorie over de *Silent Revolution* (1977; 1990).

Inglehart's stelling luidt dat de mate waarin men belang hecht aan individuele vrijheid en zelfontplooiing ('postmaterialisme') wordt bepaald door de materiële welvaart die men tijdens de 'formatieve periode' (de jeugd) heeft ervaren. Deze stelling is net zo problematisch als die dat cultureel conservatisme kan worden verklaard uit de klassepositie. Inglehart veronderstelt namelijk *ten onrechte* dat het opleidingsniveau (één van de belangrijkste (positief) met postmaterialisme samenhangende variabelen) als een ruwe indicator fungeert voor de materiële rijkdom in het herkomstgezin (1977: 73-74; 1990: 311-318). Dat deze veronderstelling onhoudbaar is, blijkt uit studies waarin - anders dan in die van Inglehart zelf - zowel het opleidingsniveau als de rijkdom van het herkomstgezin als onafhankelijke variabelen in de analyse zijn opgenomen. De rijkdom van het herkomstgezin blijkt dan geen enkele invloed op postmaterialisme te hebben, terwijl de positieve invloed van het opleidingsniveau onverminderd blijft bestaan (Lafferty, 1976; De Graaf en De Graaf, 1988; Elchardus, 1991; Marks, 1995; vgl. Houtman, 1996; De Graaf en Evans, 1996) (9).

Dat ook Inglehart's theorie in belangrijke mate steunt op een onjuiste interpretatie van het opleidingseffect en dus ten onrechte veronderstelt dat het belang dat men hecht aan individuele vrijheid en zelfontplooiing kan worden verklaard uit economische posities, wijst erop dat het beeld van 'moderniteit als industrialisme' als een simplificatie moet worden verworpen. Dit geldt temeer daar een theoretisch vruchtbaarder conceptualisering van moderniteit zonder grote problemen kan worden gedestilleerd uit reeds lang beschikbare theoretische inzichten. Het is in dat verband vooral van belang om te onderkennen dat klassieke en moderne sociologen de *premoderne* samenleving overwegend hebben gekarakteriseerd aan de hand van haar culturele homogeniteit, die werd ondersteund door een alomvattend religieus systeem (Berger's (1967) 'hemels baldakijn'), Durkheim's 'mechanische solidariteit' (1967), Comte's 'theologische stadium' (1974) en Tönnies' 'Gemeinschaft' (1963) - om mijzelf tot de drie bekendste voorbeelden te beperken - hebben een dergelijke karakterisering van de premoderne samenleving met elkaar gemeen (10).

Gegeven deze in brede kring aanvaarde conceptualisering van de *premoderne* samenleving is het op zijn minst verbazingwekkend dat de *moderne* samenleving niet mede is geconceptualiseerd als een cultureel pluralistische (Lemert, 1974). Dit geldt temeer gegeven de culturele ontwikkelingen die gepaard gingen met de opkomst van de moderne samenleving. Zo heeft Zygmunt Bauman er op gewezen dat de notie van 'cultuur' zelf, die een bewustzijn van het bestaan van andere manieren van leven dan de eigen impliceert, voor de achttiende eeuw niet bestond (1987: 81-95). De opkomst van de moderne samenleving ging derhalve gepaard met de erosie van het idee dat er zoiets als een 'natuurlijke', 'vanzelfsprekende' of 'meta-sociale' (Tourainc, 1981) orde bestaat,

die onfeilbare morele richtlijnen verschaft. De morcel-politieke waardering van deze erosie (en dus de houding tegenover culturele verschillen), heeft de moderne samenleving vanaf het begin verdeeld. Waar liberalen, humanisten en atheïsten cultureel pluralisme aanvaardden als het onvermijdelijke gevolg van modernisering en secularisering, dat individuen bevrijdt van traditie en onwetendheid en het hen mogelijk maakt om in vrijheid waarderationeel te handelen, wordt het door conservatieven verworpen ten gunste van de (re)constructie van een nationale gemeenschap.

Zoals in deze bijdrage is uiteengezet, wordt het theoretische belang van een conceptualisering van moderniteit in termen van niet alleen industrialisme, maar tevens cultureel pluralisme, met name geïllustreerd door het feit dat de moderne samenleving in politiek opzicht langs twee dimensies verdeeld is. Als partijen in de 'democratische klassenstrijd' verschillen economisch progressieven en economisch conservatieven van mening over de manier waarop de welvaart die gepaard gaat met de industriële ontwikkeling rechtvaardig moet worden verdeeld. De politieke partijen die de arbeidersklasse vertegenwoordigen hebben hierbij traditioneel haar recht op een rechtvaardig aandeel en op bescherming tegen economische uitbuiting verdedigd. Dat deze partijen en de inkomenspolitieke maatregelen die zij voorstaan vooral worden ondersteund door de in economisch opzicht minder geprivilegeerde klassen in de industriële samenleving is dan ook niet verbazingwekkend en dat met name de economisch geprivilegeerde klassen zich hiertegen verzetten evenmin. Het tweede grote politieke conflict binnen de moderne constitutie valt echter geenszins samen met deze 'democratische klassenstrijd'. De controversen tussen cultureel progressieven en cultureel conservatieven over de aanvaardbaarheid van culturele verschillen - d.w.z.: van de vrijheid van burgers om zelfstandig te beslissen op welke wijze zij hun levenswensen in te richten -, zijn immers geen meningsverschillen tussen 'arbeid en kapitaal' of 'rijken en armen'. Het betreft hier een politieke scheidslijn tussen onkerkelijke jonge hoog opgeleiden, die het sterkst de individuele vrijheid benadrukken en kerkelijke oude laag opgeleiden, die het sterkst de noodzaak van conformisme aan overgeleverde culturele tradities benadrukken. De cultureel-politieke conflicten tussen degenen die er 'relativistische' of juist 'absolutistische' morele opvattingen op nahouden vallen derhalve niet samen met de economische conflicten tussen de rijken en de armen (vgl. Woodrum, 1988b: 568).

Het lijkt daarom theoretisch zinvol om, zoals bijvoorbeeld Touraine (1995) en Wagner (1994) bepleiten, moderniteit te conceptualiseren langs twee analytisch onafhankelijke dimensies: een technologisch-economische ('industrialisme') en een culturele ('cultureel pluralisme'). Dit sluit in de eerste plaats beter aan bij de conceptualisering van de premoderne samenleving als in cultureel opzicht betrekkelijk homogeen en bij de geleidelijke erosie van het geloof in een 'meta-sociale orde', die in de achttiende eeuw uitmondde in de eerste democratische constituties, waarin de eerste generatie mensenrechten werd neergelegd: de individuele vrijheidsrechten (Berting, 1995b). Het doet in de tweede plaats recht aan het gegeven dat in de moderne samenleving conflicten over de verdeling van de welvaart en over de aanvaardbaarheid van culturele verschillen in twee opzichten onafhankelijk van elkaar zijn. Niet alleen hangen opvattingen over beide kwesties onder het grote publiek niet met elkaar samen, maar ook worden ze gedragen door sterk uiteenlopende sociale categorieën.

6. MOGELIJKHEDEN VOOR TOEKOMSTIG ONDERZOEK

Om misverstanden en schijn discussies te vermijden, wil ik bij wijze van conclusie nog eens expliciteren wat ik in deze bijdrage wel en niet heb beweerd. Ik beweere *niet* dat de klassepositie niet van belang is voor de verklaring van politieke opvattingen en ook niet dat de gebruikelijke meetinstrumenten voor iemands klassepositie niet samenhangen met cultureel conservatisme. De stelling die ik *wel* wil verdedigen, wordt volgens mij ondersteund (11) door de in deze bijdrage behandelde onderzoeksbevindingen: *de klassepositie, d.w.z. een economische positie die aanleiding geeft tot economische belangen, kan verschillen naar economische progressiviteit wel verklaren, maar verschillen naar cultureel conservatisme niet*. Om de (on)houdbaarheid van deze stelling op meer systematische wijze te kunnen beproeven, lijken vooral drie probleemstellingen voor toekomstig onderzoek mij van belang.

In de eerste plaats lijkt het veelbelovend om longitudinaal onderzoek te verrichten naar processen van 'zelfselectie', waarin de causale verbanden tussen i) (economisch en cultureel) herkomstmilieu, ii) politieke opvattingen en waardenoriëntaties en iii) opleidings- en beroepskeuze worden bestudeerd. Dergelijk onderzoek kan licht werpen op de vraag in welke mate de op enig moment vastgestelde verschillen naar politieke opvattingen tussen beroepsgroepen i) causaal kunnen worden verklaard uit deze beroepsposities of ii) voorafgingen aan de beroepskeuzen en derhalve voortkomen uit een proces van 'zelfselectie'.

In de tweede plaats lijkt het mij belangrijk om economische belangen niet eenvoudigweg te veronderstellen, maar daadwerkelijk empirisch vast te stellen. Slechts op deze wijze kan immers worden bezien in hoeverre ze inderdaad uitsluitend samenhangen tussen economische posities en economische progressiviteit mediëren en niet die tussen culturele posities en cultureel conservatisme. Meting van dergelijke economische belangen is betrekkelijk eenvoudig, omdat hierbij kan worden gesteund op de door de deelnemers aan het sociale leven *waargenomen* belangen (12). Voor wat betreft een toetsing van de 'theorie van de nieuwe klasse' is het in dit verband bijvoorbeeld belangrijk om te weten of de onderzochten al dan niet economisch beter denken te worden van een uitbreiding van de werkgelegenheid bij de overheid. Voor wat betreft de vraag naar de totstandkoming van politieke opvattingen onder de bevolking als geheel is het volgens dezelfde logica vooral van belang om te weten of men economisch beter of slechter meent te worden van overheidsbeleid dat is gericht op een verkleining van de inkomensverschillen.

Voor een beoordeling van de wetenschappelijke merites van de 'theorie van de nieuwe klasse' lijkt het mij in de derde en laatste plaats noodzakelijk om onderzoek te verrichten naar de dimensionaliteit van politieke opvattingen. Richtinggevende vraag hierbij zou moeten zijn hoe het precies komt dat onder wetenschappelijke en politieke elites, in wier werk het manipuleren van ideeën en symbolen centraal staat, de onder de bevolking als geheel bestaande tweedimensionale structuur niet wordt teruggevonden. Inzicht hierin is zoals gezegd van belang voor de vraag of de progressiviteit van hoog opgeleide (vooral sociaal-culturele) professionals een gevolg is van economische belangen of veelmeer een theoretische interpretatie vereist die culturele processen als relatief autonoom beschouwt.

Onderzoek naar kwesties als de drie genoemde belooft naar mijn overtuiging meer wetenschappelijke vooruitgang dan het eenvoudigweg verrichten van nog meer empirisch onderzoek met nog meer en nog grotere databestanden uit nog meer verschillende landen, dat verder voorbijgaat aan de noodzaak om de op te lossen theoretische problemen meer systematisch te stellen.

VOETNOTEN

- (1) "Those who are weak in labour and consumption markets become more dependent on collective and politically determined redistribution, and those with higher risks of unemployment and poverty are more reliant on a safety-net protecting against the uncertainties of paid labour".
- (2) "The lower-income groups will support (the leftist parties) in order to become better off, whereas the higher-income groups will oppose them in order to maintain their economic advantages".
- (3) Ook 'religious voting' kan onder deze noemer worden gebracht (vgl. paragraaf 2.3).
- (4) Een belangrijke, maar helaas nogal verwaarloosde, empirische vraag is die naar de mate waarin de gevonden empirische *samenhangen* mogen worden geïnterpreteerd als *causale effecten* (zie verder).
- (5) Het verdient dan ook aanbeveling om in survey-onderzoek naast het inkomen in ieder geval ook de *werkzekerheid* van werknemers op te nemen als indicator voor iemands 'economische' of klassepositie. In eerder onderzoek koos ik behalve het inkomen de *ervaring met werkloosheid*: de mate waarin men gedurende het arbeidsleven getroffen werd door werkloosheid. Deze bleek inderdaad onafhankelijk van het inkomen een aanzienlijke positieve invloed te hebben op iemands economische progressiviteit en geen enkele op zijn of haar cultureel conservatisme (Houtman, 1994, 1995). Een wellicht belangrijke derde indicator lijkt het *type aanstelling*: een 'vaste' of een 'tijdelijke' (bijv. uitzendkrachten) - dat laatstgenoemden een zwakkere economische positie innemen dan eerstgenoemden is immers evident. Niet alleen lijkt deze economische scheidslijn aan maatschappelijk belang te winnen als gevolg van wat tegenwoordig (nogal eufemistisch) de 'flexibilisering van de arbeid' wordt genoemd, maar ook is deze ontwikkeling geenszins beperkt tot de beroepen die traditioneel worden gerekend tot de 'arbeidersklasse'. Becker (1992) wijst er bijvoorbeeld op dat het verwerven van een vaste plek onder de wetenschappelijke zon voor jonge academici tegenwoordig veel moeilijker is dan voorheen en Berting (1995c) spreekt op grond van vergelijkbare waarnemingen zelfs van een 'proletarisering van de middenklasse'. Tenslotte - en in samenhang met het voorgaande - zijn de *individuele mobiliteitskansen* van belang. Deze laatste zijn echter nauwelijks vast te stellen binnen het kader van een survey-onderzoek. Men zal hierbij dus ofwel moeten steunen op kennis over de gemiddeld gerealiseerde mobiliteit door personen met een vergelijkbaar beroep of op 'subjectieve' persoonlijke inschattingen en verwachtingen.

-
- (6) Dit roept de vraag op in hoeverre de aanvaarding van het idee dat behalve de 'marktsituatie' ook de 'werksituatie' een geldige indicator voor de klassepositie is, niet primair een manier is om i) bij de operationalisering van klassen eenvoudigweg te kunnen steunen op het coderen van beroepstitels via gestandaardiseerde codeerschema's en zo ii) *en passant* ook nog de beschikking te krijgen over een klasse-variabele die veel meer variantie van veel meer verschillende afhankelijke variabelen verklaart dan een theoretisch geldiger meting van 'klasse'. Dat het zo hoog mogelijk 'oppompen' van de verklaarde variantie vandaag de dag nogal eens wordt verward met het bieden van een causale theoretische verklaring zet ik in het vervolg van mijn bijdrage uiteen.
- (7) Het belang van de industriële sector als motor achter de culturele verandering treffen wij immers niet alleen aan bij Marx, maar ook bij de vroege Durkheim, die immers de arbeidsverdeling als mogelijke nieuwe bron voor (organische) solidariteit beschouwde (1967).
- (8) "We have (...) the following sequence: a man qualifies himself for occupational life by obtaining an education; as a consequence of pursuing his occupation, he obtains income. Occupation, therefore, is the intervening activity linking income to education".
- (9) Voor een uitgebreidere kritiek op Inglehart in het kader van een analyse van de sinds enkele decennia fors gegroeide bezorgdheid over het milieu en de risico's van technologie zij verwezen naar Houtman (1998).
- (10) Ik ga voorbij aan de moeilijke empirische vraag in hoeverre wij hier te maken hebben met een wetenschappelijke vorm van stereotypering, die geen recht doet aan de binnen dit samenlevingstype bestaande culturele verschillen. De veronderstelling dat de premoderne samenleving in ieder geval in cultureel opzicht *minder* pluralistisch was dan de moderne lijkt mij echter aanvaardbaar.
- (11) In de sinds Popper gebruikelijke zin van 'vooralnog niet tegengesproken'.
- (12) Hiermee bedoel ik natuurlijk niet dat maatschappelijke structuren geen gevolgen kunnen hebben die zich als het ware 'achter de rug van de deelnemers aan het sociale leven om' voltrekken (bijv. Wright, 1979). Bedoeld wordt dat men slechts op basis van belangen kan handelen indien en voor zover men zich van deze belangen bewust is. De vraag in hoeverre wij bij een keuze voor het alternatief - d.w.z.: het veronderstellen van 'objectieve' belangen - het terrein van de empirische wetenschap verlaten en dat van de metafysica betreden, laat ik hier verder rusten.

BIBLIOGRAFIE

- BAUMAN, Z. (1987), *Legislators and Interpreters*. Oxford: Polity Press.
 BECKER, H. (1992), *Generaties en hun kansen*, Amsterdam: Meulenhoff.

- BERGER, P.L. (1967), *The Sacred Canopy: Elements of a Sociology of Religion*. New York: Doubleday.
- BERGER, P.L., T. LUCKMANN (1966), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Doubleday.
- BERTING, J. (1995a), 'De technologische factor in de sociologie: Over sociale verandering, rationaliteit en beleid', pp. 209-232, in: BERTING, J. (ed.), *De toekomst is altijd anders: Bijdragen aan de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- BERTING, J. (1995b), 'Modernisation, Human Rights and the Search for Fundamentals', pp. 201-216, in: VAN VUCHT TIJSSEN, L., J. BERTING, F. LECHNER (eds.), *The Search for Fundamentals: The Process of Modernisation and the Quest for Meaning*. Deventer: Kluwer.
- BERTING, J. (1995c), 'Het kwetsbare maatschappelijke midden: Over de veranderende grondprincipes van het samenleven', pp. 277-303, in: BERTING, J. (ed.), *De toekomst is altijd anders: Bijdragen aan de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- BILLIET, J., A. CARTON, R. HUYS (1990), 'Een sociologische verklaring van de xenofobie in België', *Tijdschrift voor Sociologie*, 11 (5-6): 431-466.
- BOBO, L., F.C. LICARI (1989), 'Education and Political Tolerance: Testing the Effects of Cognitive Sophistication and Group Affect', *Public Opinion Quarterly*, 53 (2): 285-308.
- BOURDIEU, P. (1973), 'Cultural Reproduction and Social Reproduction', pp. 71-112, in: BROWN, R. (ed.), *Knowledge, Education and Cultural Change: Papers in the Sociology of Education*. Londen: Tavistock.
- BOURDIEU, P. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Londen: Routledge and Kegan Paul.
- BRINT, S. (1984), '"New-Class" and Cumulative Trend Explanations of the Liberal Political Attitudes of Professionals', *American Journal of Sociology*, 90 (1): 30-71.
- BRUCE-BRIGGS, B. (1979), *The New Class?* New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- CALHOUN, C. (1995), *Critical Social Theory: Culture, History, and the Challenge of Difference*. Oxford: Blackwell.
- CASE, C.E., A. GREELEY, S. FUCHS (1989), 'Social Determinants of Racial Prejudice', *Sociological Perspectives*, 32 (4): 469-483.
- CLARK, T.N. (1996), 'The Debate over "Are Social Classes Dying?"', paper presented at the *Conference on Social Class and Politics*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center (April 19-20).
- CLARK, T., M. LIPSET (1991), 'Are Social Classes Dying?', *International Sociology*, 6 (4): 397-410.
- CLARK, T., M. LIPSET, M. REMPEL (1993), 'The Declining Political Significance of Social Class', *International Sociology*, 8 (3): 279-293.
- COMTE, A. (1851-1854 (1974)), *The Essential Comte* (Selected from *Cours de la Philosophie Positive* by Auguste Comte; edited and introduced by S. Andreski), Londen: Croom Helm.
- DAVIS, N.J., R.V. ROBINSON (1996), 'Are the Rumors of War Exaggerated? Religious Orthodoxy and Moral Progressivism in America', *American Journal of Sociology*, 102 (3): 756-787.
- DE GRAAF, N.D., G. EVANS (1996), 'Why Are the Young More Postmaterialist? A Cross-National Analysis of Individual and Contextual Influences on Postmaterial Values', *Comparative Political Studies*, 28 (4): 608-635.

- DE GRAAF, N.D., P.M. DE GRAAF (1988), 'Family Background, Postmaterialism and Life Style', *Netherlands Journal of Sociology*, 24 (1): 50-64.
- DE JONG, M.J. (1984), 'Etnisch vooroordeel onder middelbare scholieren', *Pedagogisch Tijdschrift*, 9 (10): 509-517.
- DE JONG, M.J., Th.A. VAN BATENBURG (1986), 'Scholieren over geslachtsrollen en emancipatie van vrouwen', pp. 107-123, in: DU BOIS-REYMOND, M., J. HAZEKAMP, M. MATTHIJSEN (eds.), *Jeugd onderzocht*. Amersfoort: Giordano Bruno.
- DE WITTE, H. (1990), *Conformisme, radicalisme en machteloosheid: Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: HIVA.
- DEKKER, P., P. ESTER (1987), 'Working Class Authoritarianism: A Re-Examination of the Lipset Thesis', *European Journal of Political Research*, 15): 395-415.
- DUNCAN, O.D. (1961), 'A Socioeconomic Index for all Occupations', pp. 109-138, in: REISS, Jr., J.A. (ed.), *Occupations and Social Status*. New York: Free Press.
- DURKHEIM, E. (1893 (1967)), *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press.
- EISINGA, R., P. SCHEEPERS (1989), *Etnocentrisme in Nederland: Theoretische en empirische verkenningen*. Nijmegen: ITS.
- EISINGA, R., A. FELLING, J. PETERS (1992a), 'Kerkelijkheid en autoritarisme', pp. 79-90, in: SCHEEPERS, P., R. EISINGA (eds.), *Onderdanig en intolerant: Lacunes en controverses in autoritarisme-studies*. Nijmegen: ITS.
- EISINGA, R., A. FELLING, J. PETERS (1992b), 'Wereld- en levensbeschouwing en autoritarisme', pp. 91-102, in: SCHEEPERS, P., R. EISINGA (eds.), *Onderdanig en intolerant: Lacunes en controverses in autoritarisme-studies*. Nijmegen: ITS.
- ELCHARDUS, M. (1991), *Soepel, flexibel en ongebonden: Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUB Press.
- FAIA, M.A. (1974), 'The Myth of the Liberal Professor', *Sociology of Education*, 47 (Spring): 171-202.
- FELDMAN, K.A., T.M. NEWCOMB (1973), *The Impact of College on Students (2 vols.)*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- FELLING, A.J.F., J. PETERS (1984), 'Conservatisme in Nederland nader bekeken', *Mens en Maatschappij*, 59 (4): 339-362.
- FLEISHMAN, J.A. (1988), 'Attitude Organization in the General Public: Evidence for a Bidimensional Structure', *Social Forces*, 67 (1): 159-184.
- GABENNESCH, H. (1972), 'Authoritarianism as World View', *American Journal of Sociology*, 77 (5): 857-875.
- GOLDTHORPE, J.H. (1980), *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- GOLDTHORPE, J., G. MARSHALL (1992), 'The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques', *Sociology*, 26 (3): 381-400.
- GOULDNER, A.W. (1979), *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. Londen: MacMillan.
- GRABB, E.G. (1979), 'Working-Class Authoritarianism and Tolerance of Outgroups: A Reassessment', *Public Opinion Quarterly*, 43 (1): 36-47.
- GRABB, E.G. (1980), 'Marxist Categories and Theories of Class: The Case of Working-Class Authoritarianism', *Pacific Sociological Review*, 23 (4): 359-376.

- HOGE, D.R., L.G. KEETER (1976), 'Determinants of College Teacher's Religious Beliefs and Participation', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 15 (3): 221-235.
- HOUT, M., C. BROOKS, J. MANZA (1993), 'The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies', *International Sociology*, 8 (3): 259-278.
- HOUTMAN, D. (1994), *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid: Oordelen over de rechten en plichten van werklozen*. Amsterdam: Boom.
- HOUTMAN, D. (1995), 'De ambiguïteit van "beroepsklasse": Over de economische progressiviteit en het cultureel conservatisme van "de arbeidersklasse"', *Sociologische Gids*, 42 (6): 426-444.
- HOUTMAN, D. (1996), 'Cultureel kapitaal, sociale stratificatie en onderwijsoriëntatie', *Sociologische Gids*, 43 (6): 413-434.
- HOUTMAN, D. (1997), 'Relativisme en fundamentalisme in wetenschap en samenleving: Politieke opvattingen en kerkelijkheid van Amerikaanse wetenschapsbeoefenaars', in: J. BERTING, L. D'ANJOU, B. STEIJN (eds.), *De tirannie van het beeld: Collectieve voorstellingen en handelen*. Amsterdam: Boom (in druk).
- HOUTMAN, D. (1998), 'Cultuur, industrialisme en moderniteit: Maatschappelijke achtergronden van weerstanden tegen rationalisering', *Sociale Wetenschappen*, 41 (1) (in druk).
- INGLEHART, R. (1977), *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.
- INGLEHART, R. (1990), *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- KALMIJN, M. (1994), 'Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status', *American Journal of Sociology*, 100 (2): 422-452.
- KELLNER, H., F.W. HEUBERGER (eds.) (1992), *Hidden Technocrats: The New Class and New Capitalism*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- KELLY, K.D., W.J. CHAMBLISS (1966), 'Status Consistency and Political Attitudes', *American Sociological Review*, 31 (3): 375-381.
- KERSTHOLT, F., R. LUIJKX (1982), 'Klasse, status en inkomensongelijkheid', *Mens en Maatschappij*, 57 (3): 229-252.
- KOHN, M.L. (1969 (1977)), *Class and Conformity: A Study in Values - Second Edition*. Chicago: University of Chicago Press.
- KOHN, M.L., C. SCHOOLER (1983), *Work and Personality: An Inquiry into the Impact of Social Stratification*. New York: Ablex.
- KOHN, M.L., K.M. SLOMCZYNSKI (1990), *Social Structure and Self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland*. Oxford: Basil Blackwell.
- KRAAYKAMP, G., L.B. VAN SNIPPENBURG, W.C. ULTEE (1989), 'Beroepsklasse en beroepsprestige als verklaring voor inkomen, ongelijkheidsopvattingen, politiek vertrouwen en politieke apathie', *Mens en Maatschappij*, 64 (1): 42-65.
- KUMAR, K. (1978), *Prophecy and Progress: The Sociology of Industrial and Post-Industrial Society*. Harmondsworth: Penguin.
- LADD, E.C., S.M. LIPSET (1975), *The Divided Academy: Professors and Politics*. New York: Free Press.
- LAFFERTY, W.M. (1976), 'Basic Needs and Political Values: Some Perspectives from Norway on Europe's "Silent Revolution"', *Acta Sociologica*, 19 (2): 117-136.
- LAMONT, M. (1987), 'Cultural Capital and the Liberal Political Attitudes of Professionals: Comment on Brint', *American Journal of Sociology*, 92 (6): 1501-1505.

- LEHMAN, E.C., D.W. SHRIVER (1968), 'Academic Discipline as Predictive of Faculty Religiosity', *Social Forces*, 44 (December): 171-182.
- LEMERT, C. (1974), 'Cultural Multiplexity and Religious Polytheism', *Social Compass*, 21 (3): 241-253.
- LIPSET, S.M. (1960), 'Working Class Authoritarianism', pp. 97-130, in: LIPSET, S.M. (ed.), *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday.
- LIPSET, S.M., P.F. LAZARSFELD, A.H. BARTON, J. LINZ (1954), 'The Psychology of Voting: An Analysis of Political Behavior', pp. 1124-1175, in: LINDZEY, G. (ed.), *Handbook of Social Psychology*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.
- LOCKWOOD, D. (1958 (1989)), *The Blackcoated Worker: A Study in Class Consciousness - Second Edition*. Oxford: Clarendon Press.
- MACY, M.W. (1988), 'New-Class Dissent among Social-Cultural Specialists: The Effects of Occupational Self-Direction and Location in the Public Sector', *Sociological Forum*, (3): 325-356.
- MANUEL, F.E. (1965), *The Prophets of Paris: Turgot, Condorcet, Saint-Simon, Fourier, and Comte*. New York: Harper and Row.
- MANZA, J., C. BROOKS (1996), 'Does Class Analysis Still Have Anything to Contribute to the Study of Politics?', *Theory and Society*, (25): 717-723.
- MANZA, J., M. HOUT, C. BROOKS (1995), 'Class Voting in Capitalist Democracies since World War II: Dealignment, Realignment, or Trendless Fluctuation?', *Annual Review of Sociology*, (21): 137-162.
- MARKS, G.N. (1995), *The Formation of Materialist and Postmaterialist Values* (ongepubliceerd paper).
- MARSHALL, G. (1991), 'In Defence of Class Analysis: A Comment on R.E. Pahl', *International Journal of Urban and Regional Research*, (15): 114-118.
- MARSHALL, G., D. ROSE, H. NEWBY, C. VOGLER (1988), *Social Class in Modern Britain*. Londen: Hutchinson.
- MCADAMS, J. (1987), 'Testing the Theory of the New Class', *Sociological Quarterly*, 28 (1): 23-49.
- MIDDENDORP, C.P. (1991), *Ideology in Dutch Politics: The Democratic System Reconsidered (1970-1985)*. Assen: Van Gorcum.
- MITCHELL, R.E. (1966), 'Class-Linked Conflict between Two Dimensions of Liberalism-Conservatism', *Social Problems*, 13 (Spring): 418-427.
- MOLNÁR, H., P. SCHEEPERS, A. FELLING (1994), 'Cultureel conservatisme en economische progressiviteit onder arbeiders: Lipsets thesen getoetst in zes landen', pp. 215-243, in: DE WITTE, H. (ed.), *Op zoek naar de arbeidersklasse: Een verkenning van de verschillen in opvattingen en leefstijl tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen, Nederland en Europa*. Leuven: Acco.
- NIJEUWBEERTA, P. (1995), *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries, 1945-1990*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- NIJEUWBEERTA, P. (1996), 'The Democratic Class Struggle in Postwar Societies: Class Voting in Twenty Countries, 1945-1990', *Acta Sociologica*, 39 (4): 345-384.
- NUNN, C.Z., H.J. CROCKETT, Jr., J.A. ALLEN WILLIAMS, Jr. (1978), *Tolerance for Nonconformity: A National Survey of Americans' Changing Commitment to Civil Liberties*. San Francisco: CA: Jossey-Bass.
- O'KANE, J.M. (1970), 'Economic and Noneconomic Liberalism, Upward Mobility Potential, and Catholic Working Class Youth', *Social Forces*, 40 (4): 499-506.

- OLSON, D.V.A., J.W. CARROLL (1992), 'Religiously Based Politics: Religious Elites and the Public', *Social Forces*, 70 (3): 765-786.
- PAKULSKI, J. (1993), 'The Dying of Class or of Marxist Class Theory?', *International Sociology*, 8 (3): 279-292.
- PAKULSKI, J., M. WATERS (1996a), *The Death of Class*. Londen: Sage.
- PAKULSKI, J., M. WATERS (1996b), 'The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society', *Theory and Society* (25): 667-691.
- PAKULSKI, J., M. WATERS (1996c), 'Misreading Status as Class: A Reply to Our Critics', *Theory and Society* (25): 731-736.
- PEDERSEN, W. (1996), 'Working-Class Boys at the Margins: Ethnic Prejudice, Cultural Capital, and Gender', *Acta Sociologica*, 39 (3): 255-342.
- SCHEEPERS, P., R. EISINGA, L. VAN SNIPPENBURG (1992), 'Working-Class Authoritarianism: Evaluation of a Research Tradition and an Empirical Test', *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 28 (2): 103-126.
- SCHULZ, W., H. WEISS (1993), 'Conservatism and the Political Views of Young Men in Austria', *European Sociological Review*, 9 (1): 79-90.
- SNOW, C.P. (1959 (1965)), *The Two Cultures - and a Second Look*. Cambridge: Cambridge University Press.
- STEIJN, B., M. DE WITTE (1992), *De Januskop van de industriële samenleving: Technologie, arbeid en klassen aan het begin van de jaren negentig*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- STOUFFER, S.A. (1955), *Communism, Conformity, and Civil Liberties: A Cross-Section of the Nation Speaks its Mind*. New York: Wiley.
- SVALLFORS, S. (1991), 'The Politics of Welfare Policy in Sweden: Structural Determinants and Attitudinal Cleavages', *British Journal of Sociology*, 42 (4): 609-634.
- THALHEIMER, F. (1965), 'Continuity and Change in Religiosity: A Study of Academicians', *Pacific Sociological Review*, 8 (Fall): 101-108.
- THALHEIMER, F. (1973), 'Religiosity and Secularization in the Academic Professions', *Sociology of Education*, 46 (Spring): 183-202.
- TÖNNIES, F. (1887 (1963)), *Community and Society*. New York: Harper and Row.
- TOURAINE, A. (1981), *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TOURAINE, A. (1995), *Critique of Modernity*. Oxford: Blackwell.
- WAGNER, P. (1994), *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*. Londen/New York: Routledge.
- WOODRUM, E. (1988a), 'Moral Conservatism and the 1984 Presidential Election', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27 (2): 192-210.
- WOODRUM, E. (1988b), 'Determinants of Moral Attitudes', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27 (4): 553-573.
- WRIGHT, E.O. (1979), *Class Structure and Income Determination*. New York: Academic Press.
- WRIGHT, E.O. (1985), *Classes*. Londen: Verso.
- WRIGHT, E.O. (1996), 'The Continuing Relevance of Class Analysis', *Theory and Society* (25): 693-715.
- WUTHNOW, R. (1989), *The Struggle for America's Soul: Evangelicals, Liberals, and Secularism*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans.
- ZELAN, J. (1968), 'Religious Apostasy, Higher Education and Occupational Choice', *Sociology of Education*, 41 (Fall): 370-379.